

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.12

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i1.47>

С. Є. Чаплян

аспірант

Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва

імені академіка Ф. Г. Бурчака

Національної академії правових наук України

orcid.org/0000-0002-1765-1323

КЛАСИФІКАЦІЯ ЗАСОБІВ ПЛАТЕЖУ

У статті розглянуто класифікацію засобів платежу як систематизацію грошових та негрошових засобів платежу за їх спільними ознаками та властивостями. Використання даного інструменту узагальнення та деталізації інформації про засоби платежу дає можливість виділити кваліфікуючі характеристики об'єктів, що використовуються або здатні використовуватися як засоби платежу, здійснити групування відповідних об'єктів на підставі їх родових та видових ознак, виділити однорідні за певними ознаками засоби платежу і водночас визначити додаткові характерні ознаки, виходячи з узагальнення характеристик засобів платежу, віднесених до тієї чи іншої групи. Класифікація має не лише теоретичне, але й практичне значення, оскільки створює підґрунтя, для визначення, по-перше, які саме об'єкти можуть бути і найчастіше є засобами платежу, по-друге, узагальнюючих характеристик цих об'єктів, по-третє, в силу яких дій чи обставин ті чи інші об'єкти стають засобами платежу, набувають ознак універсальності та/або оголошуються на державному рівні законними засобами платежу. Зазначена інформація дозволяє також дійти висновку, яке саме нормативно-правове регулювання відповідає особливостям обороту тих чи інших груп засобів платежу. У статті наводяться основні критерії для класифікації засобів платежу, серед яких: 1) форма їх існування, за якою засоби платежу розподіляються на матеріальні й нематеріальні; 2) характеристика емітента, відповідно до якої виділяються екзогенні та ендогенні засоби платежу; 3) приналежність або неприналежність до грошей, згідно з якою засоби платежу групуються як монетарні (власне гроші), квазімонетарні та немонетарні; 4) ліквідність: засоби платежу з абсолютною та частковою ліквідністю. Для порівняння також наведені приклади альтернативних класифікацій, висвітлені у роботах інших дослідників, зокрема, засновника державної теорії грошей Г. Кнаппа, який розподіляв засоби платежу на пензаторні, платіжна сила яких базувалася на фізичних характеристиках об'єктів, та прокламаторні, платіжна сила яких заснована на владному розпорядженні держави.

Ключові слова: платіж; засоби платежу; гроші; електронні гроші; криптовалюти.

Chaplan S. Ye. CLASSIFICATION OF MEANS OF PAYMENT

The article considers the classification of means of payment as a systematization of monetary and non-monetary means of payment on the basis of their common features. Using this tool to summarize and detail information on means of payment makes it possible to highlight the qualifying characteristics of objects that are used or can be used as means of payment, to group relevant objects on the basis of their generic and species characteristics, it makes it possible to select means of payment that are homogeneous for certain characteristics, and at the same time at the same time, it is necessary to determine additional characteristic features of means of payment assigned to a particular group. The classification has not only theoretical, but also purely practical significance, since it creates the prerequisites, first, for determining which objects can be and most often are means of payment, and second, for determining the generalizing characteristics of these objects, and third, to determine, by virtue of what actions or circumstances, these or other objects become means of payment, acquire signs of universality and / or are declared legal means of payment at the state level. This information also allows us to conclude which specific legal regulation is the best for the circulation of certain groups of means of payment. The article contains the main criteria for the classification of means of payment, among which: 1) their form, according to which means of payment are divided into tangible and intangible; 2) characteristics of the issuer, according to which exogenous and endogenous means of payment are allocated; 3) affiliation or non-affiliation to money, according to which means of payment are divided into monetary (money), quasi-monetary and non-monetary; 4) liquidity – means of payment with absolute and partial liquidity. For comparison, examples of alternative classifications are also described, for example, the classifications of G. Knapp, who divided the means of payment into pensatory, the payment force of which is based on the physical characteristics of the objects, and proclamatory, the payment force of which is based on the authoritative state order.

Key words: payment; means of payment; money; electronic money; cryptocurrencies.

Постановка проблеми. Поняття «засоби платежу» широко використовується у наукових джерелах, проте таке використання найчастіше здійснюється у контексті дослідження більш вузького поняття «гроші», які визначаються як універсальні засоби обміну та платежу. Відповідно, наявні

в літературі варіанти класифікації, частіше за все, стосуються саме грошових коштів, а інших засобів платежу торкаються побічно. Разом з тим, враховуючи, що категорія гроші є видовою по відношенню до родової категорії засобів платежу, питання класифікації та систематизації засобів

платежу, включно із грошима, є важливим і дозволить отримати більш повне та системне уявлення, які саме об'єкти можуть використовуватися як засоби платежу, якими є їх родові та видові характеристики.

Оцінка стану літератури. Питанням класифікації, як правило, приділяється достатньо уваги у науковій та навчальній літературі, присвяченій проблематиці грошових коштів, а також в енциклопедичних виданнях, проте класифікація у них розглядається досить вузько і охоплює виключно грошові кошти, без урахування інших засобів платежу. Серед науковців, які так чи інакше торкаються у своїх роботах питання класифікації грошей як засобів платежу, наведемо В.В. Сопко [1], В.В. Скоробогатова [2], О.С. Селищева [3], М.А. Портного [4], Н.М. Розанову [5].

Метою статті є визначення ключових ознак засобів платежу для розробки їх логічної та чітко структурованої системи. Поставлене завдання полягає у тому, щоб, відійшовши від «грошового» підходу, розглянути класифікацію не окремо грошових коштів, у відриві від інших засобів платежу, а усіх засобів платежу загалом, включно із грошима.

Матеріали та методи. Методологічну основу дослідження склали, передусім, порівняльно-правовий метод, а також методи індукції та дедукції.

Результати дослідження. У контексті цивільного та господарського права платіж являє собою дію, спрямовану на передачу зобов'язаною особою управленій особі певного майна, в т.ч., але не виключно, грошових коштів, з метою виконання (погашення) боргового зобов'язання. Відповідно, засобом платежу є грошові кошти, а також інше майно (цінності), що передаються боржником кредитору з метою погашення боргу. Тобто в якості засобів платежу виступають не лише гроші, це може бути й інше майно. У множинності засобів платежу виділяються універсальні засоби платежу та законні засоби платежу. Під першими розуміються об'єкти, що використовуються широким колом учасників цивільного та господарського обороту для погашення боргових зобов'язань. Під другими розуміються засоби, наділені в силу розпорядження держави легальною платіжною силою, яка полягає в тому, що, по-перше, зобов'язання, яке може бути погашено шляхом грошового платежу, може бути погашено шляхом передання законного засобу платежу, і кредитор під загрозою виникнення прострочення (*morae creditoris*) має прийняти його в якості виконання боргового зобов'язання [6, с. 52], по-друге, за відсутності об'єкта, безпосередньо обумовленого сторонами, в якості юридично рівноцінного замінника боржник може запропонувати законний засіб платежу. Законними засобами платежу, як правило, виступають гроші. Якщо універсальні

засоби платежу виникають під впливом ринкових факторів, то законні засоби платежу – в силу імперативного розпорядження держави. Обсяги цих понять співпадають лише частково, тобто не кожний універсальний засіб платежу отримує визнання на рівні держави, і не кожен законний засіб платежу, «нав'язаний» державою, отримує поширення у розрахунках серед широкого кола учасників товарообороту.

Найбільш очевидним розмежуванням засобів платежу є їх розподіл на монетарні, квазімонетарні та немонетарні. До монетарних ми відносимо безпосередньо самі гроші, до квазімонетарних – їх замінники, що можуть виступати у розрахунках, наприклад, грошові сурогати, електронні гроші та криптовалюти, до немонетарних – інше майно (активи), що використовується для погашення боргових зобов'язань. Це може бути будь-яке майно, що в силу звичаю, суспільної домовленості, інших факторів, а також під впливом обставин використовується в якості так званих товарних засобів платежу. Приміром, за словами Д. Везерфорда, «сигарети, шоколад і жувальна гумка заповнили монетарні діри по всій Європі в кінці Другої світової війни» [7, с. 30]. Хоча переважна більшість економістів обстоює тезу про товарну природу грошей, дискусійним є питання, коли саме товар, що набув ознак універсального засобу обміну та платежу, перетворюється на товарні гроші. На думку автора статті, гроші як правова категорія виникають в силу їх визнання або створення державою, а до цього моменту ми можемо говорити про гроші виключно у економічному розумінні. З точки зору права такі об'єкти є, так би мовити, «догрошовими» засобами обміну та платежу. Серед товарних засобів платежу (і товарних грошей також) виділяються анімалістичні (коли у відповідній ролі виступають тварини та їх похідні), вегетабілістичні (рослини та їх похідні) та гілоістичні (корисні копалини та необроблені метали). Альтернативною є класифікація товарних засобів платежу на продовольчі і непродовольчі.

За ступенем ліквідності (здатністю швидко обмінюватися на готівкові гроші) засоби платежу можуть поділятися на абсолютно ліквідні (власне гроші) та частково ліквідні (квазігроші, грошові сурогати тощо).

З точки зору форми існування засоби платежу можна поділити на матеріальні, тобто такі, що мають фізичну форму (металеві, паперові, товарні), і нематеріальні – такі, що фізичної форми не мають. До останніх можна віднести також велику групу квазімонетарних засобів, об'єднаних електронною формою існування у вигляді електронних записів у певних реєстрах, щодо яких доцільно використовувати узагальнюючий термін «електронні засоби платежу». Це достатньо молода група засобів платежу, поява якої є результатом розвитку

інформаційних технологій. Вона включає, в першу чергу, електронні гроші та криптовалюти.

Залежно від емітента засоби платежу поділяють на екзогенні та ендогенні [5, с. 25]. Екзогенні засоби платежу емітуються органом, спеціально уповноваженим державою (центральним банком, казначейством тощо), їх обсяг регулюється на рівні держави. До екзогенних засобів платежу належать гроші, спеціальні казначейські засоби платежу тощо. Ендогенні засоби платежу емітуються (створюються або пристосовуються) самими учасниками товарообігу, причому це можуть бути як банки (наприклад, електронні гроші), так і пересічні господарюючі суб'єкти (наприклад, векселі), і навіть фізичні особи (наприклад, криптовалюти). Товари пристосовуються для використання у якості засобів платежу також на рівні окремих фізичних осіб і домогосподарств.

Досить неординарна класифікація була свого часу запропонована німецьким економістом Г. Кнаппом (1842–1926). І хоча він досліджував, в першу чергу, гроші, запропонована ним систематизація включає не лише грошові знаки, але й інші засоби платежу. Виходячи з напрацювань Г. Кнаппа, можна виділити критерій походження платіжної сили засобів платежу: внаслідок їх фізичних характеристик або внаслідок владного розпорядження. Відповідно, за цією ознакою засоби платежу можна поділити на пензаторні та прокламаторні. Платіжна сила пензаторних засобів платежу визначається через певні фізичні дії, такі як зважування, визначення чистоти чи проби тощо [8, с. 22]. Говорячи про пензаторні засоби платежу, Г. Кнапп мав на увазі, безумовно, цінні метали, платіжна сила яких у певні періоди історії людства визначалася на вагу. При цьому він зазначав: якщо відбувається передача металу на вагу, то має місце так званий пензаторний платіж, тобто платіжна сила визначається через фізичні властивості матеріалу (вага, чистота тощо), і грошей ще немає. Але коли платіж відбувається шляхом передачі таврованих знаків, що мають прокламаторну (тобто визначену державою) силу, саме в такому разі можна говорити про гроші [8, с. 22]. Як зазначає А.Н. Дубянський, всі засоби платежу, що можуть зважуватися – пензаторні [9] (від лат. «penso» – зважувати). Якщо виходити з того, що платіжна сила пензаторних засобів платежу визначається фізичними характеристиками відповідного об'єкта, до них цілком логічно було б віднести деякі неметалеві товарні засоби платежу, платіжна сила яких залежить від характеристик того чи іншого товару: з одного боку, це відповідало б заявленій характеристиці критерію, з іншого – не залишало б товарні засоби платежу за межами класифікації.

Платіжна сила прокламаторних засобів платежу визначається відповідним розпорядженням

держави. До таких засобів Г. Кнапп відносить безпосередньо самі гроші, які визначаються ним як хартальні засоби платежу: «поки метал зважують, грошей ще немає: вони виникають лише з хартальністю, яка являє собою юридичне поняття» [8, с. 22].

Засоби платежу, зроблені з цінного металу, незалежно від того, перебуває цей метал у зливках чи відкарбований у монети, позначаються як гілогенні засоби платежу. Гілогенні гроші – це гроші, виготовлені з цінних металів [9]. Натомість автогенні засоби платежу виготовляються з матеріалів, цінність яких не є співставною з платіжною силою такого засобу (банкноти, монети з дешевих сплавів). Вони можуть бути лише прокламаторними [9].

Засоби платежу поділяються також на морфні та аморфні, ортотипічні та паратипічні. Аморфні засоби платежу не мають чітко визначених зовнішніх характеристик. Морфні – мають визначену (як правило, державою) форму. Ортотипічні засоби платежу можуть випускатися в необмеженій кількості, емісія паратипічних яких жорстко контролюється державою [9].

Систематизація термінології Г. Кнаппа показує, що пензаторні засоби платежу є ортотипічними і включають у себе, в першу чергу, гілогенні, а також, на нашу думку, деякі товарні засоби платежу (метал формально також є товаром, але в даному контексті він виокремлюється серед усіх інших товарів). Вони можуть бути як аморфними (автометалізм), так і морфними (наприклад, гривня у Давній Русі). Прокламаторні засоби платежу включають, в першу чергу, гроші – хартальні засоби платежу. Враховуючи, що держава може визначати платіжну силу й інших, відмінних від грошей, засобів платежу, такі засоби платежу (відмінні від грошей, але з визначеною державою платіжною силою) належать до прокламаторних. Прокламаторні засоби платежу (включаючи гроші) є морфними, можуть бути як гілоленими, так і автогенними, як паратипічними (здебільшого), так і ортотипічними.

Очевидно, що класифікація Г. Кнаппа зосереджена саме на матеріальних об'єктах, в той час як нематеріальні засоби платежу нею не охоплюються, і це є зрозумілим з огляду на час створення самої класифікації та її критеріїв: нематеріальних засобів платежу в той період ще просто не існувало, вони з'явилися і почали активно використовуватися в обороті значно пізніше. В той же час запропоновані Г. Кнаппом терміни не отримали широкої підтримки у наукових колах, і, відповідно, їх використання у економічних та юридичних дослідженнях на сьогодні є досить обережним.

Гроші як засоби платежу розподіляють, зазвичай, на товарні (commodity money), повноцінні (full-bodied money), неповноцінні (fiat money)

та квазігроші (*quasi money*). Питання товарних грошей розглядалося нами вище, а квазігроші за визначенням, що наводиться Банківською енциклопедією, – ліквідні депозити грошової системи, які не використовуються як засіб платежу та включають строкові та ощадні депозити, а також депозити в іноземній валюті [10, с. 126].

Повноцінні гроші – вид грошей, купівельна спроможність яких прямо чи опосередковано базується на вартості цінного металу, з якого такі гроші виготовлені (в термінології Г. Кнаппа це гілогенні гроші). Як правило, це монети, виготовлені з цінних металів. Неповноцінні гроші – вид грошей, які виготовлені з матеріалів, цінність яких суттєво нижче, аніж номінальна вартість таких грошей (в термінології Г. Кнаппа – автогенні гроші). Вони існують у вигляді паперових грошей та монет зі спеціальних недорогоцінних сплавів.

Неповноцінні гроші у літературі часто за прикладом зарубіжних джерел називають фіатними грошима (від лат. *fiat* – декрет, наказ, «хай буде так»). Американський юридичний словник *Black's Law Dictionary* визначає фіатні гроші як паперову готівку, що не базується на золоті або сріблі [11, с. 1096]. Банківська енциклопедія (С.Г. Арбузов та ін.) визначає фіатні гроші як гроші, законні платіжні засоби, номінальна вартість яких встановлюється, забезпечується та гарантується державою на основі свого авторитету та влади. Вони не мають самостійної внутрішньої вартості, співставної зі встановленим державою і зазначеним на банкноті чи монеті номіналом, не мають гарантій обміну у фіксованій пропорції на золото або інші дорогоцінні метали. Їх обіг здійснюється на основі розпорядження, яке спирається на задекларований авторитет державної влади [10, с. 445]. Термін «фіатний» в останні роки набув неабиякої популярності і на сьогодні активно використовується у наукових роботах, причому не лише для характеристики грошей, але й таких засобів платежу, як електронні гроші [13, с. 55].

Як синонімічний до фіатних грошей вживається термін «фідучіарні гроші» (від лат. *fiducia* – довіра) – засоби обігу, які не мають внутрішньої вартості, зокрема паперові гроші, не забезпечені дорогоцінними металами. Основою, на якій вони виконують функції засобу платежу та засобу обігу, є розпорядження держави приймати такі гроші за вказаним на них номіналом [10, с. 445]. У деяких джерелах, проте, поняття «фіатні гроші» та «фідучіарні гроші» розглядаються як нееквіва-

лентні, причому якщо під першими розуміються гроші, що не передбачають зобов'язання держави обмінювати їх на золото або срібло, то під другими – гроші, які зобов'язання щодо такого обміну передбачають [12].

Висновки. Узагальнюючи викладений матеріал, зауважимо, що класифікація засобів платежу дозволяє побудувати чітку і логічну їх структуру, визначивши характерні ознаки засобів платежу як об'єктів права і товарообороту, а також закласифікувати основи для їх подальшого системного дослідження. Основними критеріями для класифікації засобів платежу є: 1) форма їх існування (матеріальні і нематеріальні засоби платежу); 2) емітент (екзогенні та ендегенні); 3) приналежність до грошей (монетарні, квазімонетарні та немонетарні); 4) ліквідність (з абсолютною ліквідністю – гроші, та частковою ліквідністю – інші засоби платежу).

Література

1. Сопко В.В. Організація бухгалтерського обліку, економічного контролю та аналізу. Київ : КНЕУ, 2004. С. 411.
2. Скоробогатова В.В. Грошові кошти як основна складова монетарних активів: економічна та облікова сутність поняття. *Вісник ЖДТУ*. 2012. № 1(59). С. 193–197.
3. Селищев А.С. Деньги, кредит, банки. Санкт-Петербург : Питер-Пресс, 2007. С. 427.
4. Портной М.А. Деньги в национальном и мировом хозяйстве : научное издание. Москва : Магистр, 2017. С. 496.
5. Розанова Н.М. Монетарная экономика. Теория денег и кредита. Т. 1. Москва : Юрайт, 2016. С. 269.
6. Лунц Л.А. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве. Москва : Статут, 2004. С. 350.
7. Везерфорд Д. История денег : борьба за деньги от песчаника до киберпространства. Москва : Терра – Книжный клуб, 2001. С. 320.
8. Кнапп Г.Ф. Очерки государственной теории денег. Одесса : Типография Э.П. Карликъ, 1913. С. 59.
9. Дубянский А.Н. Государственная теория денег Г. Кнаппа: история и современные перспективы. URL: <https://instituciones.com/personalities/2579-gosudarstvennaya-teoriya-deneg-knappa.html>.
10. Арбузов С.Г., Колобов Ю.В., Міщенко В.І., Науменкова С.В. Банківська енциклопедія. Київ : Центр наукових досліджень Національного банку України : Знання, 2011. С. 504.
11. Bryan A. Garner – Black's Law Dictionary, 9th Edition, 2009. P. 1943.
12. Сорока Ю. Особенности фиатных денег. URL: <https://cryptobit.media/ru/articles/overview/65/>.
13. Строительева Е.В., Мигачев И.Б. Электронные деньги : виды, сущность и перспективы развития. *Дискуссия : журнал научных публикаций*. 2014. № 6. С. 54–60.